

- витрати по грошових зобов'язаннях перед цільовими фондами;
- витрати на техніко-технологічні новації;
- інші операційні витрати.

Тому відповідно доцільно переглянути й структуру калькуляції, а також інші статті обліку, зокрема класу 2 "Запаси" (у тому числі їх види) поточних зобов'язань, їхнє забезпечення, капіталу.

Окремо слід зазначити про необхідність не тільки вдосконалення обліку капіталу, але й розробки сучасного понятійного апарату щодо цієї категорії у природно-ресурсному господарюванні.

Економічна теорія також розглядає організоване людиною виробництво у категоріях капіталу. Тому, на наш погляд, відповідно до тлумачення цієї категорії слід також розвивати з урахуванням нових поглядів на сутність, особливості трансформації положень суспільного виробництва у природному середовищі.

Література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Велес, 2006. – 48 с.
2. Статистичний щорічник України за 2005 рік/ Держкомстат України. К.: Консультант, 2006. – 575 с.
3. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Данилишин Б.М., Дорогунов С.І., Міщенко В.С. та ін. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.
4. Кащенко О.Л. Фінанси природокористування. – Суми: Видавництво "Університетська книга", 1999. – 421 с.
5. Розміщення продуктивних сил / Дорогунов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та ін. / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України С.І. Дорогунова. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.

УДК 332.2

О.З. БРИНДЗЯ

Тернопільський національний економічний університет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

У сучасних умовах раціональне використання земель стає все більш нагальною потребою в сфері природокористування. Нераціональне використання земель негативно впливає на здоров'я людини, обмежує соціально-економічний розвиток країни, призводить до деградації навколишнього середовища.

За оцінками вчених, на 2/3 території України найбільш гострою екологічною проблемою є деградація земель унаслідок нераціональної господарської діяльності і недодержання природо- та землеохоронних заходів [1]. Одним із головних чинників деградації земель є ерозія ґрунтів. Середня

еродованість сільгоспугідь перевищує 40% (13,6 млн. га), у т.ч. 5 млн. га належать до середньо- і сильноеродованих земель. Середньорічний розрахунковий змив ґрунту з орних земель в Україні становить понад 15 т га, втрати гумусу при цьому досягають 0,5 т, а поживних речовин — 0,6 т га, що значно більше, ніж вноситься з добривами. Щороку від ерозії втрачається 460 млн. т ґрунту, а з ним 24 млн. т гумусу, 964 тис. т азоту, 678 тис. т фосфору, 9,4 млн. т калію [2]. Площа ярів становить 141,1 тис. га, а їх кількість перевищує 500 тисяч. Окремі яружно-балкові системи мають інтенсивність ерозії, що перевищує середні показники у 10–20 разів. Спостерігається тенденція погіршення родючості ґрунтів, зокрема середній вміст гумусу знизився до 3 %.

Розв'язання низки складних проблем знаходиться в площині **раціонального використання земель**. Успішне вирішення цього завдання в нашій державі та її регіонах вимагає опрацювання положень методології та методичної практики щодо раціонального та еколого-ландшафтного використання земель сільськогосподарського призначення в Україні на основі передових досягнень міжнародної, наукової громадськості, визначення використання її результатів в умовах реформування земельних відносин.

Вагомий внесок у розробку наукових основ раціонального використання та охорони земель у сучасних умовах господарювання внесли провідні вітчизняні і зарубіжні вчені, а саме: С.Ю. Булигін [2], І.К. Бистряков [3], Д.С. Добряк [4], Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов [1], В.В.Медведев [5], Л.Я. Новаковський [6], Б.С. Простер [7], О.Г. Тараріко [88], В.М. Трегобчук [9], А.М. Третяк [10], С.М. Волков [11], В.І. Кірюшин [12], М.К. Шикула [13] та ін. Разом з тим в умовах активізації перерозподілу власності земельного фонду, розвитку різних форм господарювання виникає потреба в подальшому розвитку теоретичних і прикладних досліджень еколого-ландшафтного, економічно доцільного сільськогосподарського землекористування. Виходячи з цього, важливим є узагальнення та опрацювання передового вітчизняного і зарубіжного досвіду наукової спільноти у сфері раціонального використання та охорони земель.

Сьогодні розвиваються різні наукові підходи, пов'язані з процесами прийняття рішень у природокористуванні. Узгодити та систематично викласти сутність основних підходів до раціонального землекористування досить складно. Це пов'язано з різними уявленнями, концепціями, принципами, що залучаються з різних суміжних наук, передусім екології, ландшафтознавства, охорони навколишнього середовища та ін. Зважаючи на це, зроблена спроба узагальнити окремі сучасні уявлення про раціональне землекористування як основну складову природокористування.

У масштабі країни чи регіону *раціональне використання земель* означає найбільш оптимальний їх розподіл між галузями-землекористувачами (сільським, лісовим господарством тощо) з метою найкращого використання землересурсного потенціалу території кожною галуззю. У рамках сільськогосподарської сфери це передбачає застосування найбільш продуктивних систем землеробства в різних ґрунтово-кліматичних умовах з метою забезпечення потреби суспільства у продовольстві та сировині [14].

Для реального втілення в життя концепції раціонального землекористування необхідна відповідна сукупність організаційних, правових, соціальних і економічних факторів, які б забезпечували ефективне функціонування суб'єктів земельно-правових відносин у конкретних природних умовах рівноважного і сталого еколого-ландшафтного середовища.

В основі раціонального сільськогосподарського землекористування має бути *системний підхід*, що сформувався як узагальнюючий, загальнонауковий метод на базі загальної теорії систем. Методологія системного підходу базується на використанні знань про системи: їх класифікації, загальні системні властивості, природу та види їх поведінки.

У контексті раціонального землекористування з позиції системного підходу, на наш погляд, доцільним є врахування природи основних елементів і особливостей функціонування двох підсистем – *природної* і *господарської* та формування регламентуючих чинників екологічно збалансованої природно-господарської системи й визначення позитивних заходів та послаблення (ліквідація) негативних природних і економічних чинників впливу.

Системний підхід до вивчення цілісної системи землекористування дає змогу виробити найбільш ефективні заходи щодо її збалансування. Уявлення про необхідність збалансованого розвитку різнобічних аспектів використання земель на практиці означає застосування сучасних підходів до раціоналізації землекористування, організації території та охорони земель, зокрема *екосистемного, басейнового, ландшафтного, агроекологічного*.

Екосистемний підхід розглядається як спосіб досягнення сталого розвитку на основі забезпечення сталого функціонування життєвих екосистем. Він передбачає моделювання об'єкта у вигляді системи, де один з компонентів відіграє роль центру, а решту розглядають як допоміжні елементи, від яких залежить існування екосистеми. Така модель екосистеми є моноцентричною.

Важливе місце при екосистемному підході відводиться плануванню та управлінню екосистемами таким способом, що гарантує охорону, підтримку та відновлення властивостей екосистем і біологічного різноманіття – від рівня генетичного і видового до лісових, степових, лучних, болотних, гірських екосистем та агроландшафтів.

Для практичного застосування екосистемного підходу на *Конференції з біологічного різноманіття* у 2000 р. запропоновано 12 принципів, чотири з яких безпосередньо стосуються екологізації землекористування: *збалансованість управління земельними, водними і біологічними ресурсами; охорона екосистем як основа їх збереження; обмеження антропогенного впливу на функціонування екосистем; децентралізація управління до найнижчого відповідного рівня управління*.

В Україні екосистемний підхід частково реалізований у Законі України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки”.

Екосистемний підхід у землекористуванні означає, що рішення, які приймаються у процесі управління земельними ресурсами, потребують

розуміння зв'язків між здійсненням антропогенної діяльності на різних землях і екологічними умовами навколишнього природного середовища.

Басейновий підхід до землекористування тісно пов'язаний з екосистемним і за своєю сутністю передбачає регулювання режиму водних ресурсів та управління земельними і пов'язаними з ними природними ресурсами в межах кордонів водозбірної площі. Основні принципи басейнового підходу є аналогічними до наведених принципів екосистемного підходу. Вони також передбачають використання принципів *партнерства, географічного розташування, екологобезпечного управління та обміну інформації* тощо.

В контексті екологізації для оздоровлення стану водних ресурсів і пов'язаних з ними земельних та інших природних ресурсів розробляється комплекс заходів, що дозволяє раціоналізувати процес прийняття рішень у водному господарстві і сприяє *збалансованому водокористуванню, охороні водних та земельних ресурсів*.

Прикладом практичного використання басейнового підходу в сфері землекористування є впровадження науково-практичного напрямку екологічного використання перезволожених земель (wet land) у країнах Північної Європи (Данії, Нідерландах, Бельгії) [15, с.55].

В Україні басейновий підхід частково реалізується в басейні Дніпра, де нині реалізується *Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води*. У сфері сільськогосподарського землекористування програмою передбачено впорядкування водовідведення на сільськогосподарських угіддях, забезпечення *подальшого розвитку землеробства у басейні Дніпра шляхом дотримання екологічної рівноваги в сільськогосподарському виробництві та досягнення протиерозійної стійкості агроландшафтів*.

Таким чином, *екосистемний і басейновий підходи* є ефективними методами здійснення охорони природних, у тому числі земельних ресурсів. Комплексність узагальнення інформації для прийняття рішень і залучення учасників природокористування до охорони, планування розвитку і використання земель є найважливішими чинниками у процесі застосування основних принципів цих охоронних підходів.

Важливим також є *ландшафтний підхід*, що базується на управлінні і використанні центрального компоненту природи – ландшафту. *Ландшафт* здебільшого розглядається як територіальна система, якій притаманні множина взаємопов'язаних складових і факторів: клімат, природні та антропогенні чинники, форми землі (земна поверхня), землекористування тощо. Для охорони природних ресурсів розуміння системної організації ландшафту має вирішальне значення. Будь-який вплив на один з компонентів ландшафту призводить до зміни у всій системі. В цьому і полягає головний зміст ландшафтного підходу в процесі використання та охорони природного середовища.

Методологічна особливість організації сільськогосподарського землекористування на ландшафтній основі полягає в тому, щоб збалансувати умови і технології вирощування культур у землеробстві в ландшафтах.

У землекористуванні ландшафтний підхід насамперед означає вдосконалення організації території і функціональної організації господарської діяльності з урахуванням різноманіття природних умов, особливостей кожного природного масиву тощо. Охорона ландшафту передбачає збереження і підтримання природної структури і зв'язків всередині як протягом господарської діяльності, так і після її припинення. Реалізація ландшафтного підходу починається не в окремому районі або господарстві, а з ландшафту, в сільській місцевості – з агроландшафту.

Основні принципи ландшафтного підходу також подібні до принципів екосистемного підходу, які в сільському господарстві деталізуються в наступних положеннях: *перетворення сільськогосподарських угідь у стійкі агроландшафти; формування ландшафтно стабільної просторової структури агроландшафту; реалізація заходів щодо охорони земель з урахуванням особливостей агроландшафту; ґрунтозахисна організація і меліорація території агроландшафту тощо.*

Застосування агроландшафтного підходу в землекористуванні насамперед означає оптимізацію території, яка повинна забезпечити з одного боку, більш повне використання природних умов у процесі господарювання, а з іншого – створення оптимальних умов для життя біорізноманіття, екологічного оздоровлення природного середовища. За М.Д. Гродзинським, оптимальна ландшафтно-екологічна організація території зводиться до обґрунтування такої територіальної диференціації функцій (на практиці схеми угідь), за якої максимально повно реалізуються природні потенціали геосистем [16]. В Україні окремі аспекти ландшафтного підходу використані в процесі розробки і впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території.

З практичного погляду, ландшафтний підхід реалізується через землевпорядне проектування, що потребує складання проекту землевпорядкування сільськогосподарського підприємства, в якому органічно пов'язується землеробство, тваринництво, сільське господарство тощо. При цьому необхідність використання еколого-ландшафтного підходу при проведенні землевпорядкування території сільськогосподарського підприємства виходить за межі традиційного розподілу земель за складом, цільовим призначенням тощо.

Останнім часом значного розвитку набув *адаптивно-ландшафтний підхід* [12], згідно з яким оптимізація структури земельних угідь, посівних площ, агровиробництва та агротехнологій здійснюється відповідно до ландшафтно-екологічних особливостей території. Оціночними одиницями є агроекологічні групи земель, що формуються згідно з їх ландшафтно-екологічною класифікацією для кожної природно-сільськогосподарської провінції.

Синтезуючим підходом до раціонального сільськогосподарського землекористування є *агроекологічний підхід*, в основі якого лежить збереження і відтворення сільськогосподарських угідь. Здебільшого цей підхід побудований на використанні теоретико-методологічних положень

екосистемного, басейнового, ландшафтного підходів і реалізується через додержання агроекологічних, економіко-правових норм і нормативів (стандартів), що закріплені в загальному і галузевому законодавствах (сільськогосподарське, лісове, водне). Усвідомлення необхідності попередження та усунення негативних деградаційних явищ на сільськогосподарських землях, мінімізація економічних втрат у галузі обумовили значний розвиток *агроекологічного підходу* в кінці ХХ століття.

У країнах Європейського Союзу і США *агроекологічний підхід* побудований на використанні державою *добровільних методів* (заохочення і субсидії) і *примусових інструментів* (податки і регуляторні вимоги) з метою додержання природоохоронного сільськогосподарського господарювання. Іншим важливим інструментом є *партнерські угоди* (зобов'язання), що за своєю сутністю передбачають поєднання добровільних і примусових методів.

У сільському господарстві він здебільшого розглядається через *охорону сільськогосподарських угідь*, яка в країнах з розвинутою економікою переважно здійснюється за допомогою поєднання двох напрямів державного контролю з ринковим регулюванням земельних відносин щодо використання та охорони земель.

Узагальнені особливості екосистемного, басейнового, ландшафтного та агроекологічного підходів у процесі землекористування наведено в таблиці.

Таблиця

Особливості окремих підходів до раціонального землекористування

Назва підходу	Особливості підходу
Екосистемний	<i>Оцінювання екосистем:</i> склад, структура, функції, впливи. <i>Територіальна структура:</i> ідентифікація та виділення різних лісових, лучних, степових та інших екосистем. <i>Упорядкування:</i> класифікація, районування території. <i>Реагування:</i> розробка системи заходів щодо сталості екосистем. <i>Сталість:</i> екологічні концепції, закони, принципи. <i>Реалізація:</i> формування природоохоронних територій, заповідна справа, охорона біорізноманіття
Басейновий	<i>Оцінка басейну річки:</i> геосистема, елементи, фактори, впливи. <i>Територіальна структура:</i> виділення водозбірних площ. <i>Упорядкування:</i> районування, зонування території. <i>Реагування:</i> оптимізація природокористування. <i>Реалізація:</i> сектори економіки, охорона біорізноманіття
Ландшафтний	<i>Аналіз ландшафтів:</i> склад, структура, геоморфологічні, літологічні, гідрологічні і кліматичні умови, генезис зв'язків, впливи, якість. <i>Територіальна структура:</i> виділення ландшафтів та елементів. <i>Упорядкування:</i> класифікація, районування, планування. <i>Реагування:</i> зменшення антропогенного негативного впливу, відновлення цінності ландшафту. <i>Реалізація:</i> землеробство, меліорація, рекреація, сільський туризм
Агроекологічний	<i>Оцінка земель і землекористування:</i> види угідь, фізичні, якісні характеристики, впливи. <i>Територіальна структура:</i> країна, регіон, район, підприємство. <i>Упорядкування:</i> класифікація, районування, зонування території. <i>Реагування:</i> консервація, залуження, збереження, збалансоване господарювання через економіко-правові і ринкові механізми. <i>Реалізація:</i> збільшення природних територій, розвиток біологічного, органічного землеробства, зменшення антропогенного впливу

Ці підходи можуть бути інтегровані в єдиний підхід залежно від доцільності та можливості.

Підсумовуючи зазначимо, що теоретико-методологічною передумовою до вивчення раціонального землекористування є комплексний підхід до розвитку системи використання земель. Він полягає в систематичному врахуванні природних властивостей та соціально-економічних особливостей використання земель, оптимізації різних видів землекористування з одночасним збереженням і оздоровленням навколишнього природного середовища.

Важливою складовою раціонального землекористування є стале використання сільськогосподарських земель, оскільки вони становлять основну частину території, залученої у процеси господарського користування. В них закладена більшість тих компонентів, які необхідно вдосконалити, виходячи з географічних, ландшафтних, екологічних та інших основ збалансованого розвитку. Це зумовлює застосування екосистемного, басейнового, ландшафтного та агроекологічного підходів до оптимальної організації землекористування, раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та їх належної охорони.

Література

1. *Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України* / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін. – Київ: РВПС України НАН України, 1999. – 716с.
2. Булигін С.Ю. *Формування екологічно сталих агроландшафтів*. – К.: Урожай, 2005. – 300 с.
3. Быстряков И.К. *Эколого-экономические проблемы развития производительных сил: теоретические и методологические аспекты* / Под ред. С.И. Дорогунцова / НАН Украины, Совет по изучению производительных сил Украины. – К.: ООО “Международное финансовое агентство”, 1997. – 255 с.
4. Добряк Д.С., Канаши О.П., Розумний І.А. *Класифікація та екологічно безпечне використання сільськогосподарських земель*. – К.: Ін-т землеустрою УААН, 2001. – 308с.
5. Медведев В.В. *Мониторинг почв Украины. Концепция, предварительные результаты, задачи*. – Харьков: ПФ “Антиква”, 2002. – 428 с.
6. *Справочник по землеустройству* / Л.Я. Новаковский, В.М. Буленок, Ю.М. Вагин и др. – 3-е изд. – К.: Урожай, 1989. – 352 с.
7. *Довідник з агрохімічного та агроекологічного стану ґрунтів України* / Носко Б.С., Прістер Б.С., Лобода М.В. та ін. – К.: Урожай, 1994. – 332 с.
8. Тарарико А.Г. *Агроэкологические основы почвозащитного земледелия*. – К.: Урожай, 1990. – 184 с.
9. Трегобчук В.М. *Концептуальні основи сталого та екологічно безпечного розвитку національного АПК // Проблеми сталого розвитку*. – К.: ВМТ, 1998 – С. 93–105.
10. Третьяк А.М., Бабміндра Д.І. *Земельні ресурси України та їх використання*. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2003. – 143с.
11. Волков С.Н. *Землеустройство в условиях земельной реформы (экономика, экология, право)*. – М.: Былина, 1998. – С. 54.
12. Кирюшин В.И. *Экологизация земледелия и технологическая политика*. – М.: Изд-во МСХА, 2000. – 473 с.
13. Шкула Н.К. *Почвозащитная система земледелия: Справочная книга*. – Харьков: Прапор, 1987. – 200 с.

14. Деякі інституціональні аспекти земельних відносин в Україні: стан та напрямки вдосконалення: / І.К. Бистряков, О.С. Новоторов, Т.С. Ніколаєнко та ін. / РВПС України НАН України. – К., 2002. – 134 с.

15. Огінський А.М. Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії і практики державного управління. – К.: ІАЕ, 1999. – 365 с.

16. Гродзинський Д.М. Основи ландшафтної екології: Підручник.–К.: Либідь, 1993.– 224 с.

УДК 332.2.021

В.М. БУДЗЯК

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Наукові підходи до екологічної оцінки земель нині досить різноманітні і багатогранні. Вважаємо, що основними напрямками такої оцінки є: втрати природних властивостей ґрунтів та земель; вплив на землі зовнішніх факторів (природних та антропогенних) і порівняння його з допустимими рівнями; раціональність (з погляду на збереження природних властивостей) організації земельних площ або угідь; заходи щодо упередження негативного впливу на ґрунт; стійкість ґрунту та земель до окремих видів забруднення або їх сукупності; якість заходів щодо охорони земель та відтворення втрачених ними природних властивостей.

Зазначені напрями екологічної оцінки земель взаємопов'язані і доповнюють один одного. Тому оцінка буде комплексною лише тоді, коли вона здійснюватиметься на певній обмеженій території одночасно в усіх напрямках. Взаємопов'язаність напрямів оцінки впливає із взаємозв'язків явищ та процесів, які оцінюються. Ці процеси прискорюються і зумовлюють появу інших процесів. Зокрема, нераціональна структура сільськогосподарських угідь значною мірою сприяє розвитку процесів ерозії, засоленості ґрунту, які погіршують властивості земель та ґрунтів (зокрема, їх родючість).

Нині екологічна оцінка земель зводиться до оцінки процесів її деградації – засолення, заболочення тощо та розвитку водної і вітрової ерозії, а також до оцінки витрат на здійснення агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів, що можуть ліквідувати негативні впливи на ґрунт і землю. При цьому ще за часів колишнього Радянського Союзу всі землекористувачі [1, с. 125] зобов'язані були не тільки охороняти, але і відновлювати родючість ґрунтів та земель сільськогосподарського призначення.

Наступною проблемою екологічної оцінки таких земель є те, що її здійснення є об'єктивним, а з погляду економічної оцінки – суб'єктивним